

EDEBİYAT ÇALIŞMALARI VE PSİKOLOJİ

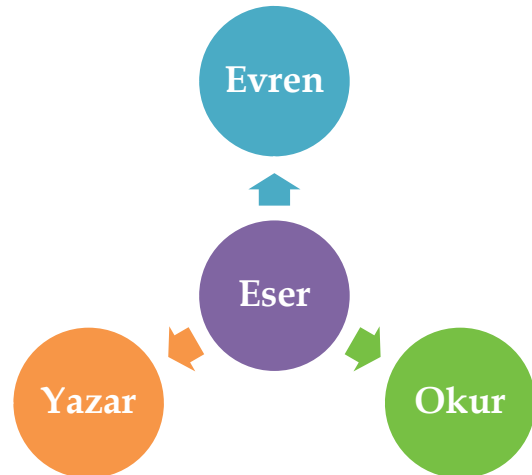
Nil Korkut-Naykı
nilkorkut@yahoo.com
ELYADAL

Günümüz edebiyat çalışmalarında psikolojinin yeri ve önemi, birçok uzmana göre oldukça açıktır. Edebiyat üzerine düşünmenin önemli bir boyutu insan üzerine düşünmekse, edebiyat çalışmalarını psikolojiden tamamen bağımsız düşünmek mümkün değildir. Edebiyat var olduğundan beri, hep insan üzerine kafa yormuş, dil dediğimiz olgunun zengin ifade potansiyelini en iyi şekilde kullanarak insan duygu, düşünce ve davranışlarını anlatmaya, anlatırken de her zaman daha iyi anlamaya gayret etmiştir. Psikolojinin gözü ile de benzer bir sonuca ulaşılabilir. Psikolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasından çok önce bile, insan üzerine yürütülen düşüncelerde edebiyat eserlerine hep gönderme yapılmış, insana özgü bazı temel duygu, durum ve davranışlar, neredeyse tüm dünyaya mal olmuş edebiyat karakterleriyle özdeşleşmiştir. Bu sebeplerdir ki, aşk deyince hemen akla Shakespeare'in Romeo ve Juliet'i veya kıskançlık deyince Othello'su gelir; suç ve vicdani hesaplaşma deyince Dostoevsky'nin Raskolnikov'u, ölümüne hırs deyince *Moby-Dick*'in Kaptan Ahab'ı, ihanet deyince Shakespeare'in Macbeth'i, yalnızlık ve yabancılaşma deyince Kafka'nın bir sabah uyandığında kendini bir böcek olarak bulan Gregor Samsa'sı ya da Camus'nün Mersault'su ve daha nice edebi karakter hemen hatırlanır. İnsan duygularını, davranışlarını ve zihinsel süreçlerini bilimsel bir çerçeveye içerisinde açıklamaya çalışan psikolojinin doğuşunda da, özellikle Sigmund Freud'un düşünce ve kuramlarını geliştirmesinde, edebiyatın önemli bir esin kaynağı olduğu bilinir. Günümüzde bile psikoloji alanında uzmanlaşmış kişilerin, zaman zaman edebiyat üzerine düşündüklerini ve psikolojinin bazı kavram, olgu ve kuramlarını incelerken edebiyattan örnekleri de aklalarına getirdiklerini söylemek pek yanlış olmaz.

Tüm bunlar, edebiyat çalışmaları ile psikoloji arasında oldukça sorunsuz bir ilişki varmış izlenimi yaratabilir. Her iki disiplinin tamamen kendi penceresinden bakıldığında, bu gerçekten de böyledir. Bir edebiyat eleştirmeni, yaptığı çalışmalarda psikolojiye sistematik veya sistematik olmayan şekillerde gönderme yapabilir, hatta yaptığı incelemenin çerçevesini bir psikoloji kuramı üzerine oturtabilir. Bu, edebiyat çalışmalarında oldukça yaygın bir pratiktir. Bir psikolog içinse edebiyat, belki çoğu zaman ilgi ve sempati duyduğu, belki de zaman zaman çalışmasının düşünsel temellerini anlatırken gönderme yaptığı, ama aslında ona oldukça uzak duran, gerçekliği ne kadar temsil ettiği şüpheli, yabancı bir alandır. Diğer bir ifadeyle, bu iki disiplinin uzmanları gerçek anlamda bir disiplinlerarası çalışma yapmak için bir araya gelmediği sürece pek de bir sorun yoktur. Ancak böyle bir ortak çalışmaya niyetlendiklerinde aslında bunun ne kadar zor olduğunu ve her iki disiplinin yöntem, algı ve anlayış açısından birbirine ne kadar uzak durduğunu hızla görecektirler. Daha kabaca bir ifadeyle, bugün psikoloji denince bir edebiyatçının aklına gelenle bir psikoloğun aklına gelen arasında ciddi farklar vardır. Hatta bunun tersi de söylenebilir: Edebiyat çalışmaları denince de bir psikologla bir edebiyatçının aklına gelen kavram ve aktiviteler oldukça farklı olabilir.

Tüm bunlardan yola çıkarak, burada öncelikle edebiyat çalışmalarında psikolojinin genelde ne anlama geldiği, nasıl kullanıldığı ve edebiyatçıların psikolojiye çoğunlukla nasıl yaklaştığı tartışılacaktır. İki disiplin arasındaki farklılık ve sorunları kabaca ortaya koyacak bu incelemeyi takiben, bu farklılıklardan her iki disiplin için de verimli olabilecek bir senteze gidilip gidilemeyeceği tartışılacaktır.

Tarih boyunca süregelen edebiyat çalışmaları ve eleştirel yaklaşımlar, ünlü edebiyat profesörü M. H. Abrams'ın oluşturduğu, Şekil 1'de görülebilecek şema üzerinden sınıflanabilir. Abrams'a göre, edebiyatın dört temel ögesi, (1) eserin kendisi, (2) eserin evreni, yani eserde yaratılan ve gerçeklikle yakın veya uzak ilişkisi olduğu düşünülen dünya, (3) yazar ve (4) okurdur. Bu dört öge hiçbir zaman birbirinden tamamen bağımsız düşünülemez ve aralarında önemli örtüşme ve etkileşimler vardır. Buna rağmen, Eski Yunan'dan beri süregelen edebiyat çalışmaları, eksenlerini değişik dönemlerde değişik ögelere kaydırmış ve daha güncel ve geçerli kabul edilen edebiyat eleştirileri hep o eksenlerde yapılmıştır. Bu öğelerden psikolojinin konuları ile en ilişkili görünenleri belki de "yazar" ve "okur"dur. Yazar odaklı edebiyat çalışmalarının sıkça sorduğu sorular şöyle sıralanabilir: Yazarlık nasıl bir olgudur? Yazarı yazmaya motive eden nedir? Yazarın seçtiği konularla kendi yaşamı ve deneyimleri arasındaki ilişki nedir? Eser, yazarın birinciyle ilgili ne gibi ipuçları barındırır? Yapıtta ortaya çıkan yazar kişiliğiyle gerçek hayattaki kişilik arasında nasıl bir ilişki vardır? Yazarlıkta ilham diye bir kavramdan bahsedilebilir mi? Yaratıcılık ne demektir? Yaratma nasıl olur, hangi zihinsel süreç ve aktiviteleri içerir? Yazarı diğer insanlardan zihinsel anlamda ayıran bir özellik var mıdır, varsa nedir ve nasıl açıklanabilir? Edebiyat tarihinde bu soruların kuramsal ve felsefi düzlemde en çok tartışıldığı dönem, 18. yüzyılın sonlarını ve 19. yüzyılın başlarını kapsayan Romantik dönemdir. Özellikle İngiliz

Şekil 1. M. H. Abrams, *The Mirror and the Lamp*

ve Alman Romantik şair ve düşünürler, yazarı ve yaratma süreçlerini tanımlamaya çalışmış, bunlarla ilgili metaforlar geliştirmiş, tüm bunları yaparken de yazara zaman zaman yaratıcılıkla ilgili tanrısal özellikler atfetmemişlerdir. Yazar odaklı sorular Romantik dönem sonrasında da -daha az sıklıkla da olsa- sorulmaya devam etmiştir. Yirminci yüzyılda felsefede fenomenolojik yaklaşımların ortaya çıkması edebiyat çalışmalarını da etkilemiş ve yazar ve bilinç kavramları üzerine yazılıp çizilmiştir. Hatta bu konulara sadece edebiyat eleştirmenleri veya kuramcılar değil, aynı zamanda edebi ürünleriyle tanınan Proust, Sartre gibi düşünürler de kafa yormuştur. Tüm bu soruların psikoloji biliminin bilinç ve zihinsel süreçler üzerine sorduğu sorularla ilişkisi açıktır. Ancak buna rağmen, “edebiyat çalışmalarında psikoloji” denince ilk akla gelen, yazar ve bilinci odaklı konular değildir. Bu durumun bir sebebi, edebiyat çalışmalarında yazara, yazarın bilincine ve yaratma sürecine dair tartışmaların çoğu zaman soyut düzlemin ve felsefi söylemlerin dışına çıkamaması olabilir. Ama belki bundan daha geçerli bir sebep, 20. yüzyılın ortalarından itibaren edebiyat çalışmalarına damgasını vurmuş olan formalist akımlardır. Bu akımlar, edebiyatı kendi içinde daha tutarlı, daha nesnel ve “bilimsel” bir disiplin haline getirmek amacıyla, edebiyat çalışmalarında en doğru yaklaşımın öncelikle ve hatta sadece edebiyat yapıtının kendisine odaklanmak olduğunu savunurlar. Formalistlere göre, edebiyat eleştirmeninin elindeki en somut ve önemli inceleme malzemesi, edebiyat metninin kendisidir. Bunun dışına çıkan, yani yazara veya okuyucuya odaklanan her tür inceleme, öznel ve tutarsız olmaya, yani bilimsellikten olabildiğince uzaklaşmaya mahkumdur.

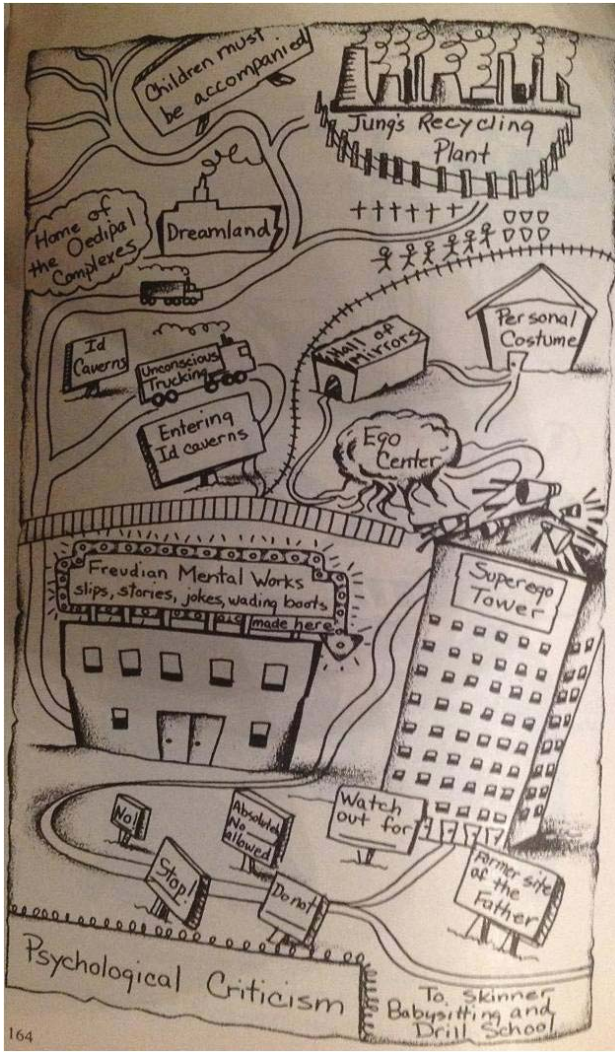
Formalist akımların edebiyat çalışmaları disiplinine çok büyük katkıları olmuştur fakat bir yandan da yukarıda bahsedilen sonuçlar doğmuştur. Abrams’ın şemasına dönerek, buradaki okur ögesi de benzer bir sebeple edebiyat çalışmalarında çoğunlukla daha arka planda kalmıştır. Aslında yine 20 yüzyılda, biraz da formalizme tepki olarak, okur odaklı kuramlar geliştirilmiş ve bu yönde edebiyat eleştirisi de yapılmıştır. Okur odaklı edebiyat çalışmaları, edebiyat metni ile okur arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışır. Okur, eserdeki anlama nasıl, hangi bilişsel süreçlerden geçerek ulaşır? Metnin anlamı her okur için aynı olabilir mi? Anlam üretmede okurun kişisel geçmişinin ve içinde bulunduğu tarihsel, sosyal, kültürel ortamın nasıl bir etkisi vardır? Metin algısının ne kadarı dilin yönlendirmesi, ne kadarı okurun kendi yönelimleri ile ilişkilidir? Bu gibi soruların psikoloji ile ilişkisi yine çok açıktır ve bu konularda çalışan edebiyatçılar psikolojinin kuram ve bulgularından zaman zaman yararlanırlar. Buna rağmen, yukarıda yazar odaklı çalışmalara dair söylenen, burada da yinelenebilir. “Edebiyat çalışmalarında psikoloji” denince, en öncelikle akla gelen, okur odaklı çalışmalar da değildir.

Edebiyat çalışmalarında psikolojinin en yaygın kullanımı, Abrams’ın şemasında yazar ve okurdan sonra geriye kalan iki ögeye, yani eserin kendisi ve özellikle de yarattığı evrene odaklı çalışmalarda gözlemlenebilir. Bir edebiyat eleştirmeni bir eseri inceler ya da yorumlarken, zaman zaman eserin yarattığı evreni gerçek dünyanın iyi bir temsili ya da taklidi olarak alır. Eserdeki karakter ve olayların kurgusal olduğu fikrini bir süreliğine arka plana iterek, bu karakterlere gerçek hayatta rastlanabilecek kişiler gibi yaklaşır ve onların duygu, düşünce ve davranışlarını irdeleyerek. Bu irdeleme pek çok düzlemde yapılabilir ve psikoloji

bunların en önemlilerindedir. Eserdeki karakter neden böyle davranmıştır? Yaşadığı sorun ve sıkıntılarının çocukluğundaki deneyimleriyle herhangi bir ilişkisi var mıdır? Karakterin davranışları, kurduğu ilişkiler, kullandığı dil ve hatta gördüğü rüyalar, onun bilinçaltıyla ilgili ne gibi ipuçları vermektedir? Örneğin, Shakespeare’in Hamlet’i neden sürekli düşünür, geçmişle hesaplaşır ve delirme noktasına gelir de, eline çok fırsat geçtiği halde bir türlü babasının katili olan amcasından hesap soramaz, babasının öcünü alamaz? Veya Moby-Dick’teki Kaptan Ahab neden bir balinanın peşinden bu kadar koşar, onu ölümüne kovalar ve bunu tüm yaşamının merkezi ve anlamı haline getirir? Böyle soru ve irdelemeler, edebiyat çalışmalarında genelde çok kabul gören yaklaşımlardır. Arkalarında yatan fikir ise, büyük edebiyat eserlerinin aslında hayal ve kurgu ürünü olan bu karakterlerinin, insana ve insan psikolojisine dair çok şey söylediği, yani gerçek dünyadaki insanı anlamaya önemli katkılar yapacağıdır. Bir edebiyatçı için çoğunlukla çok geçerli olacak bu görüş, bir psikolog için tartışmaya açık olabilir. Çünkü psikoloğun gözüyle, ne olursa olsun, irdelenen karakter ya da durum gerçek değildir, bir kurgu ürünüdür ve bu sebeple böyle bir inceleme ne kadar geçerli ve değerli olduğu tartışılır.

Burada bir psikoloğun dikkatini çekebilecek başka bir sorun da, edebiyatta bu tarz incelemelerin hemen her zaman Freud ve sonrasındaki psikanalitik kuramlara gönderme yapmasıdır. Örneğin, Şekil 2’deki edebiyat öğrencileri için yazılmış ve edebiyatta değişik eleştirel yaklaşımları anlatan “*Texts and Contexts*” (1994) başlıklı kitaptan alınan çizim, edebiyat çalışmalarında psikolojinin genelde nasıl algılandığını oldukça net bir şekilde göstermektedir. Kitabın “Psikolojik Eleştiri” başlıklı bölümünün girişinde sunulan bu çizimde ağırlıklı olarak Freud’un kuramlarına gönderme yapılmakta, Jung ve Skinner ise daha arka planda kalmaktadır. Eğer bu kitap biraz daha güncel ve daha üst düzey öğrencilere hitap ediyorsa, bu çizime Jacques Lacan ve Julia Kristeva’nın kuramları da eklenmiş olurdu. Ama yine edebiyat ve psikoloji denince akla gelen kuram ve kavramların büyük çoğunluğu aslında psikanalize ait olurdu. Bu örneğin de işaret ettiği gibi, edebiyat çalışmalarında psikolojiye atfedilen önem, aslında çoğu zaman psikanalize atfedilen önemdir. Bir edebiyat eleştirmeni, psikoloji ve psikanalizin birbiri yerine kullanılmayacak kavramlar olduğunu bildiği halde, bunları çoğu zaman, bir psikoloğa kıyasla, birbirine çok daha yakın iki kavram veya çalışma alanı olarak düşünebilmektedir.

Edebiyat ve psikolojideki yaklaşım farklılıkları, Freud üzerinden de örneklenebilir. Her iki disiplinde de Freud’un önemli bir yeri olduğu tartışılmaz fakat edebiyat ve psikolojinin Freud’u algılayış şekilleri arasında ciddi farklar vardır. Burada Freud’un çok yönlü bir kişilik olması, kendi uzmanlık alanının yanında edebiyat ve sanat üzerine de fikir yürütmüş ve yazılar yazmış olması önemli bir etkenidir. Modern psikoloji, Freud’un savlarının ne kadar doğru ve yöntemlerinin ne kadar bilimsel olduğunu ciddi şekilde tartışmaktadır. Buna rağmen, günümüz edebiyat çalışmalarında Freud’un herhangi bir kuramı çerçevesinde bir eser incelemesi yapmak, halen çok geçerliliği olan bir yaklaşım olabilir. Bu da göstermektedir ki, sosyal bilimlerden çok beşeri bilimlerin yöntemlerini benimseyen edebiyat çalışmaları disiplininde Freud, bilim insanı kimliğiyle değil de, düşünür kimliğiyle -yani felsefe ve beşeri bilimlere yakın duruşuyla- ön plandadır. Bu durum, Freud’un edebiyat

Şekil 2. S. Lynn, *Texts and Contexts* (1994)

çevrelerinde çok iyi bilinen ve değer verilen bazı kavramların, psikologlar tarafından pek tanınmaması veya değerli görülmemesi sonucunu bile doğurabilmektedir. Aynı şekilde, psikologların Freud'a ilişkin önemsemediği bazı kurum ve kavramlar da edebiyat çalışmalarında aynı derin ilgiyi göremiyor olabilir.

Tüm bunlar, edebiyat çalışmaları ve psikolojinin, karşılıklı ilgi ve sempatiyelerine rağmen, aslında anlayış ve yöntem olarak birbirlerine ne kadar uzak durduğunu ve bu uzaklaşmanın zaman içerisinde daha da artmış olduğunu göstermektedir. Bu farklı duruşlarından dolayı her iki disiplinin de birbirini eleştirebilir ve her iki pencereden yapılacak eleştirilerde önemli haklılık payları olabileceğini söylemek pek de yanlış olmaz. Modern psikolojinin gözüyle edebiyat çalışmaları, zaman zaman bilimsel yöntemlerden çok uzak, edebiyat kisvesi altında her istediğini istediği gibi söylüyor ya da yorumluyor görünebilir. Edebiyat çalışmalarının modern psikolojideki gelişmeleri ve daha güncel kuramları takip etmemiş ve bunları psikolojik edebiyat eleştirisi denen alana entegre etmemiş olması da başka bir eleştiri konusu olabilir. Fakat madalyonun öbür yüzünden

bakıldığında, edebiyat çalışmalarının da modern psikoloji çalışmalarındaki yaygın eğilimlere bazı önemli eleştiriler getirebileceği görülür. Modern psikoloji biliminin giderek artan düzeyde ölçülebilir matematiksel ve istatistiksel özellikler ediniyor olması, zaman zaman ölçümlere fazlaca sıkışıp insan karmaşıklığını hak etmediği şekilde sayı ve figürlere indiriyor olması ve tüm bunları yaparken de insana dair düşünsel temellerden fazlaca uzaklaşıyor olması, bir edebiyatçının gözüyle getirilebilecek önemli eleştirilerdir.

Her iki disiplinin birbirine yöneltebileceği bu eleştiriler oldukça haklı ve kayda değerdir ve özellikle de bundan dolayı edebiyat çalışmaları ve psikolojinin gerçek anlamda bir ortaklık ya da yakın ilişki içerisinde çalışmayı başarabilmesi çok önemlidir. Böyle ortak çalışmaları yürütmek, bu disiplinlerin farklı yöntem ve yaklaşımları içerisinde ne kadar zor olsa da, uzun vadede her iki disipline de önemli katkılar sağlayacaktır. Bu konuda umut vadeden bir oluşum, edebiyat çalışmalarında son 10-15 yıldır önemli gelişmeler göstermekte olan "ampirik edebiyat çalışmaları" başlıklı alt alandır. Ampirik edebiyat çalışmaları, ağırlıklı olarak modern anlatıbilim ve bilişsel bilimlerdeki gelişmelerden beslenen ve özellikle okur odaklı edebiyat çalışmalarına daha "bilimsel" ve objektif yaklaşımlar getirmeyi hedefleyen disiplinlerarası bir alandır. Psikoloji bilimi ile de işbirliğine çok açık olan bu alan, her tür metin-okur ilişkisini, edebiyattaki klasik okur odaklı çalışmaların bulgularından yola çıkarak, deneysel yöntemlerle ölçmeye ve incelemeye çalışmaktadır. Bu alan giderek daha yaygın ve geçerli hale geliyor olsa da, birçok edebiyat çevresinde hala şüphe ile karşılanmaktadır. Böyle çalışmaların uzun vadede daha klasik edebiyat çalışmalarını yutabileceği ve edebiyat eleştirisini insan faktöründen uzaklaştırarak tamamen sayı ve ölçümlere indirgeyebileceği gibi endişelerin haklı yanları mutlaka vardır. Fakat bu çalışmalar doğru ve istenen şekilde, gerçek ve samimi bir disiplinlerarası ortaklık içerisinde yapıldığında, bahsi geçen tehlikeler asgariye indirilebilir. Böylece hem edebiyat çalışmaları hem de psikoloji, kendi yöntem ve yaklaşımlarının zaman zaman empoze ettiği radikallikleri törpüleyebilir. Edebiyat çalışmaları, aslen beşeri bilimlerin yöntem ve yaklaşımlarını benimsese de, incelemelerini daha nesnel ve tutarlı temellere dayandırabilir. Benzer şekilde, psikoloji bilimi de sayılara ve istatistiksel verilere fazlaca kapıldığında, ana inceleme malzemesinin insan olduğunu ve bu sebeple beşeri bilimlerin ürettiği düşünce ve yöntemlere zaman zaman da olsa daha çok kafa yorması gerektiğini hatırlayabilir. Böyle samimi bir işbirliğinin gerçekleşmesi ve zamanla daha yaygın hale gelmesi, her iki disipline de uzun vadede önemli kazanımlar getirecektir.

Kaynaklar

Abrams, M. H. (1953). *The mirror and the lamp: Romantic theory and the critical tradition*. New York: Oxford University Press.

Adams, H. (Ed.) (1971). *Critical theory since Plato*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

International Society for the Empirical Study of Literature (IGEL). 9 Kasım 2012, <http://www.psych.ualberta.ca/IGEL/index.php>

Lynn, S. (1994). *Texts and contexts: Writing about literature with critical theory*. New York: Harper Collins College Publishers.